

ГАДЯЦЬКИЙ ДОГОВІР У РОСІЙСЬКІЙ ДОРЕВОЛЮЦІЙНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

У статті аналізується вивчення російськими істориками Гадяцького договору 1658 р. Автор дійшов висновку, що російські учені були згодні один з одним щодо причин цієї угоди України з Польщею. У той же час вони різко розходилися в оцінці вигоди договору для старшинського угруповання, що уклало його. Автор вважає, що це було пов'язано з тим, що російська історіографія користувалася різними джерелами, які містять різні редакції Гадяцького акту.

Ключові слова: Гадяцький договір, російська історіографія, Україна, Польща, старшинське угруповання, різні редакції, І. Виговський, польський сейм.

В статье анализируется изучение русскими историками Гадячского договора 1658 г. Автор приходит к выводу, что русские ученые были согласны друг с другом относительно причин этого соглашения Украины с Польшей. В то же время они резко расходились в оценке выгоды этого договора для заключившей его старшинской группировки. Автор считает, что это было связано с тем, что русская историография пользовалась различными источниками, содержащими различные редакции Гадячского акта.

Ключевые слова: Гадячский договор, русская историография, Украина, Польша, старшинские группировки, разные редакции, польский сейм.

In the article there is given an analysis of study of Gadyach treaty of 1658 by Russian historians. The author comes to a conclusion that Russian historians agreed with each other in connection to the causes of this treaty of Ukraine with Poland. Meanwhile they strongly disagreed in assessing of benefits of the treaty for the nobility who concluded it. The author thinks that it was connected with the fact that the Russian historiography used different sources which contain different editions of the Gadyach act.

Key words: Gadyach treaty, Russian historiography, Ukraine, Poland, Groups of nobility, different editions, the Polish diet.

Бувають епохи, які зумовлюють подальшу історію народу на століття вперед. Для України такою епохою стала середина – друга половина XVII ст., а, точніше, події Національно-визвольної війни і період Руїни, що настав після неї. Саме тоді відбувалося становлення козацької держави, вирішувалося, яким шляхом піде подальша історія українського народу. І як завжди буває в подібних випадках, існували нереалізовані альтернативи. Однією з таких нездійснених альтернатив стала Гадяцька унія 1658 р., яка, хоч і була укладена, але, по суті, не набула чинності.

Гадяцький договір був найважливішою подією гетьманування І. Виговського, його головним зовнішньополітичним актом на посаді гетьмана Війська Запорозького і головним результатом його політичної діяльності. Гетьманщина різко змінила курс у зовнішній політиці. Причому зробила вона це під

керівництвом людини, яка довгі роки була «правою рукою» Б. Хмельницького. Відмовившись від союзу з Московською державою, І. Виговський змінив напрям політичної діяльності, відновивши державний зв'язок з Польщею. Такий політичний поворот не міг не привернути пильної уваги історичної науки як української, так і російської.

Українсько-польську угоду певною мірою аналізували такі російські учені, як С. Соловйов, Г. Карпов, В. Ейнгорн, Д. Іловайський, М. Покровський, В. Пічета та ін. Але незважаючи на це, російська історіографія Гадяцького договору є майже недослідженою. З останніх праць можна відзначити монографію Т. Яковлевої [1]. Але вона носить характер більш історичної, аніж історіографічної праці, і докладного аналізу досліджень Гадяцького акту російською історичною наукою не містить.

Метою пропонованої статті є аналіз робіт російських істориків другої половини XIX –

початку ХХ ст., у яких досліджувався і оцінювався Гадяцький договір. У зв'язку з цим виникають наступні дослідницькі завдання: розглянути мотивування дій осіб, що уклали договір, названих російською історіографією; виявити спільні і відмінні риси в оцінках договору російськими істориками; знайти пояснення схожості та відмінності поглядів у російській історичній науці на Гадяцький акт.

Перш за все, слід звернути увагу на ту обставину, що пояснення подій, які трапилися, російські історики шукали в особі гетьмана, точніше, в його суспільно-політичних ідеалах. Історики вважали, що зовнішня політика гетьмана І. Виговського носила явно підлеглий характер відносно його внутрішньої політики.

С. Соловійов вважав, що в Україні йшла боротьба двох партій (військової старшини і народної). «Приєднання до Москви було справою народної більшості, – писав історик, – і більшість ця до цих пір не мала жодної причини пожалкувати. Інші погляди були у меншості, що знаходилася вгорі: для цієї меншості, для військової старшини і особливо для шляхти з'єднання з шляхетською державою, з Польщею було більш привабливим» [2]. Цю тезу, так або інакше, сприйняли такі російські вчені, як Г. Карпов, В. Ейнгорн, К. Бестужев-Рюмін, О. Барсуков, генерал Г. Леєр, В. Сергєєвич, Є. Замисловський, І. Худяков, Д. Іловайський, В. Ключевський, М. Покровський, С. Платонов, І. Розенфельд. Про класовий антагонізм в українському суспільстві писав і В. Пічета [3]. В. М'якотін стверджував, що значна частина української старшини і народу не хотіли розриву з Польщею. Але він вбачав у боротьбі партій не стільки класовий, скільки географічний фактор, пояснюючи її орієнтацією Правобережжя на Річ Посполиту, Лівобережжя – на Москву [4].

Як зазначалось вище, Д. Іловайський, подібно С. Соловійову, вбачав у політичній боротьбі, що розгорнулася в Україні, зіткнення класових інтересів. Проте, при цьому він, як і В. М'якотін, звертав увагу на «географічний чинник». На його думку, «права сторона Дніпра, більш просочена польськими елементами і переказами», тяжіла до Польщі, ліва – до Москви [5].

Російські історики, які вважали І. Виговського «людиною польських симпатій» [6], гадали, що він задумав повернути Україну до складу Речі Посполитої на самому початку свого гетьманства, і лише слабкість Польщі, невпевненість гетьмана в міцності свого становища і наявність сильної опозиції в особі М. Пушкаря і його прихильників, що очолювали «народну партію», змусили гетьмана відстрочити виконання свого задуму. Такої думки були С. Соловійов, Г. Карпов, М. Павлищев, митрополит Макарій, О. Екземплярський, Д. Іловайський, І. Розенфельд [7]. Мабуть, так само думали С. Платонов і В. Пічета [8].

Таким чином, на думку російських істориків, Гадяцький договір став для І. Виговського і

старшини, що підтримувала його, результатом вільного вибору. Причиною укладення договору, за словами російських учених, стало прагнення старшини, пройнятої духом польської шляхти, повернутися в лоно Речі Посполитої.

Перш ніж безпосередньо приступити до аналізу оцінки договору російською історіографією, доречно звернути увагу на те, з яких джерел вона черпала відомості про цю угоду.

Збереглося декілька списків договору, які можна звести до трьох редакцій. Перш за все, це остаточний варіант, затверджений сеймом, з підписом І. Виговського і польських комісарів. Потім два списки з архіву Чарторийських в Кракові. Один список (традиційна його назва – «другий») ідентичний тексту, затвердженому сеймом. «Перший» список істотно від нього відрізняється. Далі список сучасника подій Л. Рудавського і близький за змістом список Я. Михайловського. Наступні два списки – це варіант ще одного сучасника, польського поета В. Твардовського і його переклад, що міститься в літопису С. Величка. Свій варіант договору склав і В. Каховський – придворний історик Яна Казимира. Чергова версія договору є в літопису І. Єрлича – ще одного сучасника подій. Нарешті, списки з російських архівів, опубліковані в Актах ПЗР. Це, по-перше, чернетка, написана українською мовою. За формою вона співпадає із затвердженою сеймом редакцією угоди. Але цей список є уривком, який містить лише перші пункти договору. По-друге, два списки написані російською. Вони зберігалися серед паперів О. Трубецького і В. Шереметева. Ці списки співпадають за змістом і є коротким викладом договору, що передає основну суть статей. Про список О. Трубецького відомо, що його до Москви прислав протопіп М. Филімонович. Можливо, що список В. Шереметева надійшов від нього ж. Списки І. Рудавського і Я. Михайловського близькі до російського варіанту, але містять додатковий пункт про амністію шляхтичам, що перейшли на сторону Б. Хмельницького та І. Виговського. На думку Т. Яковлевої, сучасної російської дослідниці, що вивчала це питання, російський варіант і варіант Рудавського-Михайловського мають одне джерело. Очевидно, це був попередній варіант договору.

Т. Яковлева вважає так само, що російський варіант (який скорочено вона називає «списком Филімоновича»), а також списки І. Рудавського, Я. Михайловського, В. Твардовського, В. Каховського та І. Єрлича є окремими фрагментами першої редакції, тобто того документа, який був підписаний у вересні 1658 р.

«Перший список» з архіву Чарторийських, на думку тієї ж дослідниці, – це друга редакція, яка була послана гетьманом до сейму в березні 1659 р. У цьому проміжному варіанті немає вже деяких пунктів, але найважливіші ще не порушені. І нарешті, третя, остаточна редакція, що збереглася в екземплярі з підписом І. Виговського і

польських комісарів, у фрагменті української чернетки і в «другому» списку Чарторийських [9].

Докладний виклад договору знаходимо у С. Соловйова. Історик не завжди робив посилання на джерело у відповідному місці. Так, розповівши про цілу низку подій, починаючи з візиту А. Матвєєва до І. Виговського і закінчуючи обранням І. Безпалого наказним гетьманом, учений дав лише одне-єдине посилання під номером 6 на декілька джерел відразу. Серед цих документів були малоросійські і польські справи за 1658 р., що зберігалися в міністерстві закордонних справ, і «Літопис» С. Величка. Отже, С. Соловйову були, безумовно, відомі варіанти В. Твардовського, приведені С. Величком, і варіанти М. Филімоновича. Саме переважною опорою історика на архівний матеріал пояснюється лаконічність статей договору в приведеній ним версії. Варіанти С. Соловйова не містять преамбули і передає лише саму суть документа, згідно зі спискам М. Филімоновича. Зважаючи на виноски до приміток С. Соловйова, зроблені радянськими фахівцями, ученому були доступні списки, що знаходилися в паперах В. Шереметева, пізніше опублікованих в Актах ПЗР. – Т. VII. – С. 252-253, а також неповна українська чернетка останньої редакції договору, згодом опублікована в Актах ПЗР. – Т. IV. – С. 141-144. Відомості архівних матеріалів були доповнені даними С. Величка.

В основному учений дотримувався першої редакції договору (списки М. Филімоновича і С. Величка). У С. Соловйова немає згадок про «урізування» Гадяцького договору на сеймі. Історик не повідомляв про заміну первинної цифри 60 000 реєстрових (ст. 3 у С. Соловйова) на 30 000. Немає відомостей у нього і про те, що козацька монета, право на яку давала 13 ст. (за С. Соловйовим), в остаточній редакції договору була скасована. Втім, немає у нього і вельми важливої статті першої редакції, у якій йшлося про ліквідацію унії. Цієї статті немає у версії М. Филімоновича, але вона присутня у «Літопису» С. Величка. Ймовірно, це повідомлення здалося дослідникові недостовірним.

Цікаво, що С. Соловйов згадував про право козаків тримати нейтралітет у разі війни з Московією (ст. 15). Списки М. Филімоновича і В. Твардовського – С. Величка не містять подібної статті. Немає її і в редакції, затвердженій сеймом. Але вона є в першому списку Чарторийських і в І. Єрліча, які навряд чи були відомі історикові. Правда, «Літопис» І. Єрліча був у 1853 р. виданий польською мовою у Варшаві і Петербурзі, але дослідник на нього не посилався. Окрім того, у варіанті С. Соловйова згадується про право козаків підтримувати дружні взаємини з Кримом, але не з Московією (ст. 17), як в остаточній редакції договору. У 1-му списку Чарторийських, як і в доступному для С. Соловйова списку С. Величка, мовилося про право козаків підтримувати дружні стосунки і з Кримом, і з Московією [10].

Вперше С. Соловйов опублікував реконструйовану ним версію Гадяцького договору в статті «Гетьман Іван Виговський». Ця версія дослівно була відтворена і в «Історії». Відрізняється тільки порядок нумерації статей [11]. С. Соловйов не аналізував детально договір, але вбачав у ньому ще один доказ польсько-шляхетських ідеалів гетьмана. Він вважав Гадяцький трактат великим дипломатичним успіхом шляхетської партії і її вождя. «Виговський отримав все, чого тільки міг бажати, – писав історик, – прихильники його, з якими він влаштував польський союз, були також нагороджені: вроджені, тобто колишні шляхтичі, отримали землі, нешляхтичі – нобілітовані» [12].

Уся російська історіографія, слідом за С. Соловйовим, визнала Гадяцький трактат доказом шляхетських устремлінь гетьмана і старшини. Але далеко не всі історики визнали трактат, укладений І. Виговським, його дипломатичною перемогою.

Першим, хто висловив свою незгоду з думкою, що Гадяцький договір став успіхом Гетьманщини, був учень С. Соловйова Г. Карпов. Він указував на зменшення реєстру до 30 000 чол. і на те, що унія не була скасована [13]. Урочистість укладення Гадяцького договору, клятви і присяги перших осіб Речі Посполитої не переконували дослідника в щирості поляків. Історик вважав, що і на цей раз повторився «старий обман». Суть полягала не в урочистості присяг, а в тому, як поведеться Польща, коли пройде небезпека. А такий договір виконати вона не могла, хоча і була здатна на багато обіцянок [14].

Г. Карпову вторив М. Павлищев, який вважав Гадяцький акт обманом «навіть не тонкого, а грубого штибу» [15]. Порушити дану присягу полякам нічого не коштувало [16]. М. Павлищеву, як і Г. Карпову, була відома редакція договору, затверджена сеймом. За словами історика, «куди мітив весь Гадяцький акт» видно з його 15 статті, що зобов'язувала козаків воювати проти московського царя [17].

Митрополит Макарій перерахував ті пункти договору, які мали відношення до релігії і духівництва, а також до освіти, що теж мала пряме відношення до релігії. Історик відзначав, що в остаточній редакції договору повторювалися всі колишні обіцянки поляків, деякі пункти, наприклад, про православні училища, звучали «набагато скромніше, ніж у відомих статтях Владислава IV» [18].

На думку В. Ейнгорна, Гадяцький договір перетворював Україну на таку ж шляхетську республіку, якою була Польща. Він надавав також великі права представникам вищого українського духівництва [19]. Але одна справа декларація, інше – реальність. Учений указував на те, що про нездійсненність Гадяцького договору «поляки говорили при самому його укладенні» [20]. Згадуючи цей факт, В. Ейнгорн посилався на М. Костомарова.

Свою версію Гадяцького договору наводив Д. Гловайський. При цьому дослідник посилався на IV т. Актів ПЗР, де під номером 77 містилася 3-я, затверджена сеймом, редакція. Проте, в основному варіант Д. Гловайського співпадає з варіантом С. Соловйова, тобто близький до першої редакції, хоча деякі пункти, наприклад, про право козаків тримати нейтралітет у війні з Росією, пропущені. Дослідник не міг не відзначити, що подібні статті здавалися вигідними для народу України. Більше того, за змістом договору, Україна виділялася в особливе Російське велике князівство, яке разом з короною і Литвою складало тепер третю частину Речі Посполитої, «з'єднуючись з ними, як люди вільні з вільними, рівні з рівними» [21]. Проте Д. Гловайський дуже скептично ставився до щирості поляків: «Але всі ці вигідні статті, по суті, були, з боку поляків, зухвалим обманом, викликаним обставинами» [22].

Що ж до К. Бестужева-Рюміна, то він у своїй оцінці трактату, укладеного в Гадячі, слідував за С. Соловйовим, вважаючи, що Україна приєдналася до Польщі і Литви «на підставі повної рівності» [23].

Дуже близькі до оцінки С. Соловйова позиції М. Покровського і В. Пічети. М. Покровський вважав, що, уклавши Гадяцький договір, І. Виговський добився своєї головної мети. «Козацька старшина і місцеве дворянство зливалися тепер фактично і юридично в один клас», – відзначав історик [24]. На думку В. Пічети, Гадяцький трактат дійсно гарантував автономію України, але при цьому перетворював козацьку державу на шляхетську. Таким чином, договір розкривав приховані мрії і бажання козацької старшини [25]. Але В. Пічета пояснював

поступливість поляків їх розумінням, що польські обіцянки по-різному будуть сприйняті в українському суспільстві [26].

І. Розенфельд, зазвичай уважний до юридичної сторони питання, Гадяцького договору не аналізував. Він лише обмежився простою констатацією факту, посилаючи, втім, читача до роботи О. Левицького «Нарис внутрішньої історії Малоросії в другій половині XVII століття» [27]. Можливо, подібна неувага до угоди, укладеної з Польщею, пояснюється тим, що дослідника цікавив саме процес приєднання України до Росії, а не взаємини першої з Польсько-Литовською державою.

Підводячи підсумок, слід зазначити, що російська історіографія дійшла до єдиної думки щодо причин укладення Гадяцького договору, але не змогла виробити єдиного погляду на його оцінку. Це відбулося тому, що російські історики, услід за С. Соловйовим, часто оперували першою редакцією договору, яка не була затверджена сеймом. Наслідком цього стала та обставина, що деякі російські учені прийняли тезу С. Соловйова про те, що І. Виговський укладенням договору з Польщею «отримав все, чого тільки міг бажати». Але сеймом була затверджена урізана редакція договору, яка не викликала захоплення не тільки у рядових козаків, але й у шляхти, виразником інтересів якої вважався І. Виговський.

Надалі було б корисно продовжити вивчення оцінок російськими істориками Гадяцького договору та інших подій тієї епохи, спираючись не стільки на опубліковані роботи, скільки на архівні матеріали, що збереглися і мають відношення до історії російської історичної науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – К.: Основи, 1998.
2. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – Кн. VI. – Т.11-12. – М.: Мысль, 1990. – С.12-13.
3. Карпов Г.Ф. Киевская митрополия и московское правительство во время соединения Малороссии с Великою Россією. 1654-1661 гг. – Ст. 2: Дионисий Балабан митрополит Киевский. – М., 1874. – С. 16; Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. – М., 1899. – С. 96; К. Б-Р. [Бестужев-Рюмин К.] Алексей Михайлович // Русский биографический словарь. – Т. II. – СПб., 1990. – С. 27; Барсуков А. Род Шереметевых. – Кн. 4 – СПб., 1884. – С. 381; Кн. 5. – СПб., 1888. – С. 3; Выговский // Энциклопедия военных и морских наук / Сост. под ред. ген.-лейт. Леера. – Т. II. / Сб. СПб., 1885. – С. 343; Сергеевич В. Лекции и исследования по древней истории русского права. – СПб., 1899. – С. 86; Замысловский Е.Е. Лекции по русской истории, курс 1882-83 г. – Литографир. – С. 215; Худяков И.А. Древняя Русь. – СПб., 1887. – С. 130-131; Иловайский Д.И. Отец Петра Великого. – М.: Чарли, 1996. – С. 194-195; Ключевский В.О. Курс русской истории. – Т. III. – М.: Мысль, 1988. – С. 114; Покровский М.Н. Русская история с древнейших времен. – Т. III. – М., 1911. – С. 62; Платонов С. Ф. Лекции по русской истории. – М.: Высшая школа, 1993. – С. 439-440; Розенфельд И.Б. Присоединение Малороссии к России (1654-1793). – Пг., 1915. – С. 79; Пичета В.И. Внешняя политика России при царе Алексее Михайловиче // Три века. – Т. 2. / Сб. Сост. А.М. Мартышкин, А.Г. Свиридов. – М.: ГИС, 1991. – С. 126.
4. Мякотин В.А. Лекции по русской истории преподавателя Императорского Александровского лицея В.А. Мякотина. СПб., 1982. – С. 101.
5. Иловайский Д.И. Вказ. праця. – С. 195.
6. Платонов С.Ф. Вказ. праця. – С. 440.
7. Соловьев С.М. История России... – Кн. VI. – Т. 11-12. – С. 13; Карпов Г.Ф. В защиту Богдана Хмельницкого. – М., 1890. – С. 39-40; Павлищев Н.И. Польская анархия при Яне-Казимире и война за Украину. – Т. II. – СПб., 1887. – С. 229-230; Макарий (Булгаков) митрополит Московский и Коломенский. История русской церкви. –

- Кн. 7. – Т. XII. – М.: Издательство Спасо-Преображенского Волоколамского монастыря, 1996. – С. 267; А.Э. [Экземплярский А.] Выговский (или Виговский) Иван // Энциклопедический словарь. – Т. VII. – Пг. 14. – Издатели Ф.А. Брокгауз (Лейпциг) и И.А. Ефрон (Санкт-Петербург). – СПб., 1892 – С. 481; Иловайский Д.И. Вказ. праця. – С. 194-196; Розенфельд И.Б. Вказ. праця. – С. 79-80.
8. Платонов С.Ф. Вказ. праця. – С. 440; Пичета В.И. Вказ. праця. – С. 126-127.
 9. Яковлева Т. Вказ. праця. – С. 308-310.
 10. Соловьев С.М. История России... – Кн. VI. – Т. 11-12. – С. 32-33.
 11. Соловьев С.М. Гетман Иван Выговский // Отечественные записки. – 1859. – Т. СХХVII. – Ноябрь. – С. 58-59; його ж: История России... – Кн. VI. – Т. 11-12. – С. 32-33.
 12. Соловьев С.М. История России... – Кн. VI. – Т. 11-12. – С. 33.
 13. Карпов Г.Ф. Киевская Митрополия. – Ст. 2. – С. 33.
 14. Там само. – С. 34.
 15. Павлищев Н.И. Вказ. праця. – Т. II. – С. 246.
 16. Там само.
 17. Там само. – С. 245.
 18. Макарий (Булгаков). Вказ. праця. – Кн. 7. – Т. XII. – С. 267-268.
 19. Эйнгорн В. Вказ. праця. – С. 121.
 20. Там само. – С. 121-122.
 21. Иловайский Д.И. Вказ. праця. – С. 200.
 22. Там само.
 23. К. Б-Р. Вказ. праця. – С. 28.
 24. Покровский М.Н. Вказ. праця. – Т. III. – С. 62.
 25. Пичета В.И. Вказ. праця. – С. 129.
 26. Там само.
 27. Розенфельд И.Б. Вказ. праця. – С. 79.

Рецензенти: д.і.н., проф. Г.Г. Черних;
к.і.н., проф. Є.Г. Сінкевич.

© Тарасов Сергій Вікторович, 2009

Надійшла до редколегії 10.12.2008 р.